

**ЦІВАТИЙ В.Г.,
кандидат історичних
наук, доцент**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

**ЄВРОПЕЙСЬКА ТА
УКРАЇНСЬКА
ДИПЛОМАТИЧНА
ПРАКТИКА І
ПРОТОКОЛ ДОБИ
РАНЬОГО
НОВОГО ЧАСУ:
ТИПОВЕ І
ОСОБЛИВЕ**

Особливий інтерес в дипломатичній спадщині XVI-XVIII століть викликає питання інституційного розвитку українського дипломатичного протоколу, який формувався на початковому етапі становлення європейської системи держав, тобто за доби раннього Нового часу. В цей час середньовічна мапа Європи піддається суттєвим змінам. Але головним напрямом державно-правових процесів на Європейському континенті став напрям політичної централізації, як найбільш оптимальний, історично виправданий та об'єктивно обумовлений.

Українські землі в XVI-XVIII століттях теж були інтегровані в цей загальноєвропейський процес, хоча і в своєрідній формі. Бо вони, роздроблені та ослаблені золотоординським ігом стали об'єктом експансії і опинилися у складі різних держав – Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, Московського князівства, Кримського ханства, Туреччини та ін. В цей період, кінець XV – середина XVI століть, більшість українських земель знаходилась у складі Ве-

ликого князівства Литовського й Корони Польської, котрі аж до самої Люблінської унії (1569 р.) становили два самостійних політичних організми і зберігали свою державну окремішність.

Таким чином, у XVI столітті українські землі втратили національну єдність, але продовжували бути складовим елементом європейської зовнішньої політики (зокрема, дипломатії), хоча і в складі інших держав.

У XVI-XVIII століттях в історії України відбулося чимало важливих історичних подій. Складні зовнішньополітичні і внутрішні умови негативно впливали на соціально-економічний, політичний, правовий і культурний розвиток українських земель, але спинити його не могли. Це проблемне питання, але безумовно одне – що Україна доби раннього Нового часу розвивалася під благодатним впливом загальноєвропейської політичної та правової культури.

Широкого розвитку у XVI-XVIII століттях отримала дипломатія як засіб міжнародної політики. Адже саме ця інституція мала своє спеціальне призначення – здійснення зовнішньої політики держави мирними засобами.

В політичному розмаїтті Європи з'явилася нова постать – молоде Московське князівство, а на перетині між Заходом і Сходом, західноєвропейської і східноєвропейської зовнішньої політики та дипломатії – українські землі, частина яких перебувала у складі Польсько-Литовської держави. Про це з певністю свідчать дипломатичні документи XVI-XVIII століть¹.

Зупинимось, першочергово, саме на характеристиці польсько-литовської дипломатичної практики та елементах дипломатичного протоколу. Оскільки цей процес не залишив осторонь українські землі і вплинув у майбутньому на формування української дипломатичної служби. Саме польські та литовські посольства прибували до Московської держави все частіше за інших, адже відносини між найближчими сусідами були, як правило, напруженими і треба було обговорити багато нагальних проблем – питання війни і миру, обміну полоненими, розмежування прикордонних земель. Проте польські дипломати в XVI столітті були ще відносно рідкими гостями у Москві, частіше приїздили литовські діячі. До Люблінської унії (1569 р.) і деякий час після її заключення Велике князівство Литовське зберігало політичну самостійність, мало своє військо, свою "раду". Згідно давній традиції, саме воно підтримувало дипломатичні зв'язки з Московською державою. Гінці між Москвою і Вільно снували безперервно, і не рідше одного разу в два-три роки сторони обмінювалися посольствами². За доби раннього Нового часу європейські государі оволоділи новими формами і методами дипломатичних стосунків в міждержавних відносинах ери постійних посольств і

постійної дипломатії. В середині XVI сторіччя новий спосіб дипломатичного представництва затвердився в більшості європейських держав, що, однак, не виключало і одноразові надзвичайні посольства, які направлялися в особливо важливо випадках.

Саме в цей період у Європі відбувається інституційний процес формування і розвитку дипломатичного етикету та елементів протоколу, порядок поведінки за кордоном власних дипломатів кожної з країн, норми спілкування з іноземними послами. Всі обставини, які оточували послів з того моменту, як вони перетинали кордон були пристосовані до виразу певних політичних ідей. Кількість і якість наданого продовольства, посольського подвір'я, місце і церемоніал аудієнції, одяг придворних, асортимент посуду на урочистому обіді та інше – все аж до кольору воскової печатки на грамотах, більш-менш було пов'язано з ідеологією держави з її місцем в системі міжнародних відносин епохи, з конкретною політичною ситуацією.

Ті ж ідеї, але в стислій формі, визначали і поведінку представників держави за кордоном. В сукупності ці правила-норми, які регулювали всю зовнішню сторону дипломатичних зв'язків, складали посольські звичаї тієї чи іншої держави. Виключенням не стала і Польсько-Литовська держава в цілому, і українські землі, зокрема. Саме дипломати повинні були відстоювати прийняті норми посольського звичаю.

За дрібницями етикету та елементів дипломатичного протоколу поставали питання політики держави, її ідеології, престижу верховної влади.

Отже, норми посольського звичаю кожної держави формувалися в конкретних історичних умовах, а сам інституційний процес дипломатичного протоколу відбувався на загальноєвропейському рівні.

Нові умови, новий статус багатьох країн вимагали нових форм державної обрядності, в тому числі і дипломатичної. На формування посольського звичаю, елементів дипломатичного протоколу європейських держав мало вплив співвідношення західноєвропейських, східних і візантійських звичаїв³.

Широкого вжитку у посольському звичаї XVI-XVIII століть набуло питання про порядок обміну візитами, про послідовність відправки своїх посольств і прийому іноземних. Тут рівновага повинна була бути сталою, і сторони пильно стежили щоб дипломатичний маятник коливався з однаковою амплітудою. В загальних рисах церемоніал, елементи дипломатичного протоколу зустрічі були однаковими в усіх європейських державах. Але в литовсько-руській дипломатичній практиці особливо великого значення мало саме місце зустрічі.

Середньовічне та ранньобуржуазне право, в тому числі і міжнародне, не знало абстрактних категорій – його суб'єктами були не поняття, а індивіди. В дипломатичному протоколі раннього Нового і

Нового часу держава персоніфікується з її головою – це загально-прийнята умовність. Якщо монарх був уособленням держави, то посол, в свою чергу – втіленням монарха ("друге я" – "alter ego"). Саме в середовищі послів поступово формувалися уявлення про міжнародне право, про місце їх господарів – державців серед монархів Східної, Центральної та Західної Європи, про правила, протокольні норми, якими регулювалась підтримка статусу і авторитетність держави у дипломатичних відносинах.

Можливо, що найбільш важливим з цих правил – був принцип ієрархії, згідно з яким відносини повинні здійснюватися суворо на відповідних одне одному рівнях влади. Так, в литовсько-руській дипломатичній практиці великий князь литовський міг вступати в контакт виключно з самим царем; королівська Рада ("пани радні") – з боярською думою; віленський єпископ – з митрополитом і т.д. В XVI-XVIII століттях зазвичай в дипломатичній практиці вже використовувалася норма, за якою покарання дипломата могло бути здійснене лише від уряду тієї держави, яка його надіслала. Таким чином, дипломатична практика підкорялась відомій нормі міжнародного права, яку сформулював нідерландський юрист XVI століття Гуго Гроцій, а саме – екстериторіальність посла і його свити.

Протягом наступних сторіч йшов процес непохитної формалізації, інституціоналізації посольського звичаю, дипломатичної практики і елементів дипломатичного протоколу в усіх державах Європи, наближаючи його до дипломатичного церемоніалу і протоколу нового часу (XIX століття).

Інституалізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, протокол тощо).

Роз'єднаність українських земель, відсутність політичного центру, важкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські навали – все це гальмувало як розвиток продуктивних сил, так і становлення української політичної та правової культури. Але незважаючи на складні соціально-політичні умови, в яких розвивалася українська політична і правова культура, її подальший поступ не міг зупинитися. Українські землі поступово інтегрувалися в європейську систему міжнародних відносин, яка формувалася в добу раннього нового часу. Україна продовжувала розвиватися, поєднуючи в собі кращі традиції минулого та тогочасні досягнення європейських держав, і, зокрема, у сфері міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії. Уже в XV-XVI

століттях назва "Україна" фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах, народних думках та піснях.

У розвиток українських дипломатичних традицій та протокольної практики XVI-XVIII ст. вагомий вклад внесли – козацька дипломатія, дипломатія Дмитра Вишневецького, дипломатія Богдана Хмельницького. Козацька дипломатична служба була достатньо відомою у всій Європі. Її представників приймали при дворах європейських монархів. Доба Гетьманату залишила у спадок Україні надбання дипломатії Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика⁴.

Дипломатична діяльність Пилипа Орлика мала не скільки практичні, а стільки – ідеологічні результати. Саме завдяки його безперестанній боротьбі за незалежність України, розроблена ним державна конституція "Конституція прав і свобод Запорізького війська", сприяли тому, що в тогочасній Європі було сформовано погляди у пересічних громадян, що незалежна Україна потрібна Європі як протипава міцніючій Російській імперії, що виникла на базі Московського царства.

За наступних гетьманів – Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та правління Малоросійської колегії Україна поступово перетворилася на провінцію Російської імперії і знаходилася під впливом її дипломатичної практики та протоколу.

Набуваючи дедалі більше національних рис, політична і правова культура України доби раннього Нового часу значно вплинула на подальший розвиток української державності, правової системи та національної культури.

Величезним досягненням XVI-XVIII століть було формування політичних поглядів про те, що Козацька держава, Гетьманщина стали духовними спадкоємцями Київської Русі. Вони наполегливо зміцнювали наснагу державницько-національної свідомості, яка витримавши нелегкі випробування у XVIII, перейшла у XIX століття.

Отже, і в Західній, і в Східно-Центральній Європі дипломатичні засоби застосовувалися як правило одні і ті ж, у всякому разі подібні, хоча, звичайно, існували і розбіжності, обумовлені особливостями історичного розвитку держав, національними звичаями і характером міжнародних відносин західноєвропейського і східно-центральноевропейського регіонів. Дипломатична практика, дипломатичний протокол та посольський звичай не залишалися незмінними та стійкими, вони постійно оновлювалися, сприятливо реагуючи на зміни у міжнародному житті Європи і на особливості розвитку суспільства. Протягом XVI-XVIII століть йшов процес непохитної інституалізації посольського звичаю, дипломатичної практики, дипломатичного протоколу та церемоніалу.

Українська дипломатія та елементи дипломатичного протоколу (посольства, дипломатичне листування, дипломатичний церемоніал) активно застосовувалися у XVI-XVIII століттях і свідчили про Україну, як європейську державу, яка активно боролась за свою незалежність, за своє місце в сім'ї європейських народів.

Процес інституалізації зовнішньої політики та дипломатії охопив усі держави Європи, і отримав своє інституційне завершення у рішеннях Віденського конгресу (1814-1815 рр.). З першої чверті XIX століття починається новий етап в історії європейської дипломатії. Для України ж, протягом другої половини XVIII і до 1917 року тривав процес творення "української духовної республіки" – розвитку духовної і політико-правової культури (література, мистецтво, періодика, виникнення науково-просвітницьких та політичних угруповань, партій, товариств, створення національного шкільництва).

Цей матеріал переконує нас у тому, що ті традиції, які склалися віками, зберігають свою силу та привабливість і в наш час. Але одночасно і становить проблеми, які потребують нагального вирішення: багато архівних матеріалів як в Україні, так і за рубезем чекають на своїх дослідників саме з питань вивчення української дипломатичної спадщини.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Російський Государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф.123. – Д.10. – Л.89-90 об; Ф.53. – Д.1 – Л.3, 27 об.
- ² РГАДА. – Ф.79. – Д.15. – Л.266.
- ³ Див.: Gierowski. Historia Polski, 1505-1864. – Warszawa, 1978.; Nordmann C. La montée de la puissance européenne (1492-1661). – Paris, 1974; Alba A. L'âge classique 1492-1789. – Paris, 1995.
- ⁴ Див. детальніше: Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – Київ, 1995; Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991; Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – Київ, 1996.